IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 02 IYUL 2026

JADIDCHILIK HARAKATINING SHAKLLANISHI: MA'RIFATPARVARLIKDAN SIYOSIY KURASH SARI

Maxmasodiqov Olimjon Otabek o'g'li
Oriental universiteti Samarqand kampusi magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.21713160

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakatining evolyutsion taraqqiyot bosqichlari tahlil qilinadi. Harakatning dastlabki ma'rifatparvarlik (yangi usul maktablari, matbuot, teatr) davridan milliy mustaqillik va siyosiy kurash bosqichigacha bo'lgan tarixiy yo'li aniq faktlar va hujjatlar asosida yoritilgan. Shuningdek, Turkiston Muxtoriyatining tashkil etilishi va uning milliy davlatchilik tarixidagi o'rni hamda jadidlar siyosiy g'oyalarining ahamiyati tadqiq etilgan.
Kalit so'zlar: Jadidchilik, Turkiston, ma'rifatparvarlik, usuli jadid, milliy matbuot, siyosiy kurash, Shuroi Islomiya, Turkiston Muxtoriyati, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori.

Abstract. This article analyzes the evolutionary stages of the Jadid movement that emerged in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. The historical path of the movement from the initial stage of enlightenment (new method schools, press, theater) to the stage of national independence and political struggle is highlighted based on concrete facts and archives. The establishment of the Turkestan Autonomy and its role in the history of national statehood are thoroughly investigated.
Keywords: Jadidism, Turkestan, enlightenment, usul-i jadid, national press, political struggle, Shuroi Islomiya, Turkestan Autonomy, Mahmudkhuja Behbudiy, Munavwarqori.

Kirish

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asrning boshlari Markaziy Osiyo xalqlari tarixi uchun tub burilishlar va ijtimoiy-siyosiy silkinishlar davri bo'ldi. Rossiya imperiyasining harbiy tajovuzi natijasida Turkiston o'lkasining mustamlaka qilinishi, mahalliy xonliklarning siyosiy va iqtisodiy inqirozi millat taqdirini xavf ostiga qo'ydi. Ana shunday og'ir va murakkab tarixiy sharoitda o'lka ziyolilari, taraqqiyparvar kuchlari tomonidan jamiyatni tanazzuldan olib chiqish, xalqni g'ofillik uyqusidondan uyg'otish chorasi sifatida kuchli madaniy-ma'rifiy va ijtimoiy-siyosiy oqim – jadidchilik harakati maydonga keldi.

Jadidchilik harakati (arabcha «jadid» – yangi so'zidan olingan bo'lib, yangilanish tarafdorlari ma'nosini anglatadi) o'z taraqqiyoti davomida bir necha bosqichni bosib o'tdi. Dastlab sof madaniy-ma'rifiy, ta'lim tizimini isloh qilish va savodxonlikni oshirishga qaratilgan harakat sifatida shakllangan ushbu fenomen, vaqt o'tishi bilan mustamlaka zulmiga qarshi ochiq siyosiy kurash darajasiga ko'tarildi. Jadidlarning bu evolyutsion yo'li nafaqat o'lka madaniy hayotini, balki milliy davlatchilik tafakkurini ham butunlay o'zgartirib yubordi. Mazkur maqolada jadidchilik harakatining ma'rifatparvarlik bosqichidan siyosiy kurash sari shakllanish jarayoni, unga ta'sir ko'rsatgan omillar va erishilgan natijalar aniq tarixiy faktlar asosida tadqiq etiladi.

1. Jadidchilikning vujudga kelishi va ijtimoiy-siyosiy shart-sharoitlari

Turkistonda jadidchilik oqimining vujudga kelishi obyektiv tarixiy zaruriyat edi. Chorizm ma'murlari o'lkani xomashyo bazasiga aylantirish bilan birga, mahalliy aholini ma'naviy jihatdan qoloqlikda saqlashga intildi. Mintaqadagi mavjud an'anaviy maktab va madrasalar zamon talablariga javob bermas, ularda asosan sxolastik ta'lim hukmron bo'lib, dunyoviy ilmlar deyarli o'qitilmas edi. Bu esa jamiyatning umumiy inqirozini yanada chuqurlashtirdi.

Jadidchilik harakatining g‘oyaviy va uslubiy asoschisi Qrim-tatar mutafakkiri Ismoilbek Gasprinskiy (1851–1914) hisoblanadi. Uning 1883-yildan boshlab Bog‘chasaroyda nashr etila boshlagan «Tarjimon» (Perevodchik) gazetasi butun Rossiya musulmonlari, jumladan Turkiston ziyolilari uchun g‘oyaviy mayoq vazifasini o‘tadi. I.Gasprinskiy 1893-yil mart-aprel oylarida Buxoro va Samarqandga safar qilib, mahalliy hukmdorlar va ziyolilar bilan uchrashdi va yangi usul maktablarini ochish zaruriyatini targ‘ib qildi. Uning ushbu tashrifi Turkistonda mahalliy jadidchilik harakatining shakllanishiga kuchli turtki berdi.

Tez orada o‘lkada Mahmudxo‘ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloni, Abdulhamid Cho‘lpon, Abdurauf Fitrat, Fayzulla Xo‘jayev, Sadriddin Ayniy, Obidjon Mahmudov kabi yirik namoyandalar yetishib chiqdi. Ular dastlab jamiyatni isloh qilishni xalqning savodxonligini oshirish va dunyoviy ilmlarni joriy etishdan boshlash lozim deb hisobladilar.

2. Ma’rifatparvarlik bosqichi: Yangi usul maktablari, milliy matbuot va teatr

Harakatning dastlabki bosqichi (XIX asr oxiri – 1905-yil) asosan ma’rifatparvarlik xarakteriga ega bo‘ldi. Jadidlar o‘z g‘oyalarini hayotga tatbiq etish uchun uchta asosiy vositadan foydalandilar: yangi usul maktablari, milliy matbuot va teatr.

Yangi usul maktablari («Usuli jadid» yoki «Usuli savtiya» – tovush usuli) savod chiqarish jarayonini tezlashtirish va o‘quvchilarga diniy bilimlar bilan birga dunyoviy fanlarni ham o‘rgatishga yo‘naltirildi. 1901-yilda Munavvarqori Abdurashidxonov Toshkentning Shayxontohur dahasida birinchi muntazam yangi usul maktabini tashkil etdi. 1903-yilda esa Abdulla Avloni Mirobodda shunday maktab ochdi. Samarqandda Mahmudxo‘ja Behbudiy, Andijonda Shamsiddin domla sa'y-harakatlari bilan maktablar tarmog‘i kengaydi. 1910-yilga kelib, Turkiston o‘lkasida yangi usul maktablarining soni 100 dan ortib ketdi. Jadidlar maktablar uchun yangi darsliklar yaratdilar: Munavvarqorining «Adibi avval» (1907) va «Adibi soniy» (1910), Abdulla Avloniyning «Birinchi muallim» va «Ikkinchi muallim» (1912), Mahmudxo‘ja Behbudiyning «Risolai asbobi savod» (1904) asarlari shular jumlasidandir.

Milliy matbuotning shakllanishi jadidchilik harakatini yangi bosqichga olib chiqdi. 1905-yilgi Rossiya inqilobidan keyin yuzaga kelgan nisbiy erkinlikdan foydalanib, jadidlar o‘z gazetalarini nashr eta boshladilar. 1906-yil 27-iyunda Ismoil Obidiy (Tog‘izboyev) muharrirligida Toshkentda «Taraqqiy» gazetasi chiqdi. Ketma-ket «Xurshid» (1906, Munavvarqori), «Shuhrat» (1907, Abdulla Avloni), «Tujjor» (1907, Saidkarimboy), «Sadoi Turkiston» (1914, Ubaydullaxo‘ja Xo‘jayev), «Sadoi Farg‘ona» (1914, Obidjon Mahmudov) gazetalari va Mahmudxo‘ja Behbudiyning «Oyna» (1913-1915) jurnali dunyo yuzini ko‘rdi. Ushbu nashrlarda jamiyatdagi ijtimoiy illatlar, mustamlaka siyosati, ayollar huquqlari va ta'lim islohoti ochiq muhokama qilindi.

Teatr san’ati ham jadidlar tomonidan «ibratxona» deb atalib, xalq orasida g‘oyalarni tarqatishning eng ta'sirchan vositasiga aylantirildi. 1911-yilda Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan yozilgan va 1913-yilda nashr etilgan «Padarkush» dramasi Turkistonda milliy dramaturgiya va teatr san'atiga asos soldi. Drama 1914-yil 25-fevralda Samarqandda ilk bor sahnaga qo‘yildi va tomoshabinlarda katta taassurot qoldirdi. Abdulla Qodiriyning «Baxtsiz kuyov», Hoji Muin va Nusratulla Qudratullaning «To‘y» kabi dramalari ham xalq ma'rifatiga xizmat qildi.

3. Siyosiy uyg‘onish va milliy tashkilotlarning shakllanishi

XX asrning ikkinchi o‘n yilligiga kelib, xususan, Birinchi jahon urushining boshlanishi va 1916-yilgi Turkiston xalq qo‘zg‘oloni jadidlar dunyoqarashini keskin o‘zgartirdi. Ular faqat ma'rifat tarqatish va maktablarni isloh qilish orqali mustamlaka tuzumini o‘zgartirib bo‘lmasligini, millatning omon qolishi va rivojlanishi uchun siyosiy hokimiyat va mustaqillik zarurligini anglab yetdilar. Natijada harakat sof ma'rifatparvarlikdan ochiq siyosiy kurash pallasiga o‘tdi.

1917-yilgi Rossiyadagi Fevral burjua-demokratik inqilobi va monarxiyaning ag‘darilishi Turkiston jadidlariga siyosiy maydonga chiqish imkoniyatini berdi. 1917-yil mart oyida Toshkentda jadidlarning yetakchi arboblari tashabbusi bilan «Shuroi Islomiya» (Islom kengashi) tashkiloti tuzildi. Unga Munavvarqori Abdurashidxonov rais etib saylandi, faol a'zolari safiga Ubaydullaxo‘ja Xo‘jayev, Mustafo Cho‘kayev, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekovlar kirdi. Tashkilot tez fursatda butun o‘lka bo‘ylab o‘z shoxobchalarini ochdi va Turkistonga muxtoriyat (avtonomiya) berilishi talabini ilgari surdi.

Biroq, jamiyatdagi an’anaparvar va konservativ kuchlar (ulamolar) jadidlarning dunyoviy va demokratik islohotlariga qarshi chiqib, 1917-yil iyun oyida «Shuroi Ulamo» (Ulamolar kengashi) tashkilotini tuzdilar va «Shuroi Islomiya»dan ajralib chiqishdi. Bu parchalanish milliy kuchlarning zaiflashishiga olib kelgan bo‘lsa-da, jadidlar o‘z siyosiy yo‘llaridan qaytmadilar. Ular 1917-yil sentyabr oyida bo‘lib o‘tgan qurultoyda «Turkiston federalistlari» partiyasini tuzishga kirishdilar va o‘lkaning kelajakdagi davlat tuzilishi dasturini ishlab chiqdilar.

4. Turkiston Muxtoriyati – siyosiy kurashning oliy nuqtasi

1917-yil oktyabr oyida Petroogradda sodir bo‘lgan bolsheviklar to‘ntarishi va Toshkentda hokimiyatning sho‘rolar (sovetlar) qo‘liga o‘tishi Turkistonda tub aholining manfaatlarini butunlay chetga surib qo‘ydi. Yangi tuzilgan Sovet hukumati tarkibiga birorta ham mahalliy millat vakili kiritilmadi. Bu holat jadidlarni keskin va qat'iy siyosiy qadam tashlashga majbur qildi.

1917-yil 26-28-noyabr kunlari Qo‘qon shahrida Butunturkiston musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi chaqirildi. Qurultoyda 150 dan ortiq delegat ishtirok etdi. 27-noyabrdan 28-noyabrga o‘tar kechasi (yangi kalendar bo‘yicha 10-dekabr) qurultoy ishtirokchilari tomonidan tarixiy hujjat – Turkiston Muxtoriyati (tarixshunoslikda «Qo‘qon muxtoriyati» nomi bilan ham yuritiladi) e'lon qilindi. Bu voqea jadidlar olib borgan ko‘p yillik ma'rifiy va siyosiy kurashning eng yuqori cho‘qqisi va amaliy natijasi edi.

Muxtoriyat hukumati (Muvaqqat kengash) tarkibiga jadidchilik va milliy ozodlik harakatining eng ko‘zga ko‘ringan vakillari kirdi. Hukumat raisligi va ichki ishlar vazirligiga dastlab Muhammadjon Tinishboyev, keyinchalik esa Mustafo Cho‘kayev tayinlandi. Tashqi ishlar vaziri etib Ubaydullaxo‘ja Xo‘jayev, maorif vaziri etib noib sifatida noshir Obidjon Mahmudov tasdiqlandi. Hukumat tez fursatda milliy armiya tuzish, pul birligini chiqarish va ta'sischilar majlisini chaqirish ishlariga kirishdi. Muxtoriyat demokratik va huquqiy davlat tamoyillariga asoslangan bo‘lib, o‘lkadagi barcha millat va elatlarning huquqlari kafolatlanishini e'lon qildi.

Biroq, Toshkentdagi Bolsheviklar boshqaruvidagi Sovet hukumati Turkiston Muxtoriyatini tan olmadi va uni yo‘q qilish choralarini ko‘rdi. 1918-yil fevral oyida Toshkentdan Qo‘qonga qizil armiya qismlari va arman doshnoqlari harbiy otryadlari yuborildi. 19-22-fevral kunlari Qo‘qon shahrida mudhish qirg‘inbarot uyushtirildi. Shahar to‘pga tutildi, o‘t qo‘yildi va vayronaga aylantirildi. Manbalarga ko‘ra, bir necha kun ichida Qo‘qon va uning atrofida 10 mingdan ortiq begunoh mahalliy aholi vahshiylarcha qatl etildi. Shunday qilib, jadidlarning ilk demokratik respublikasi qonga botirildi.

Xulosa

Jadidchilik harakati Turkiston tarixida mutlaqo yangi madaniy, ma’rifiy va ijtimoiy-siyosiy davrni ochib berdi. Ushbu harakatning evolyutsiyasi oddiy harf-tovush tizimidagi maktab islohotidan boshlanib, milliy mustaqil davlatchilikni tiklash darajasidagi yirik siyosiy kurashga aylanganligi o‘lka ziyolilarining chuqur ijtimoiy mas'uliyati va siyosiy yetukligidan dalolat beradi.

Garchi Turkiston Muxtoriyati sho‘rolar imperiyasi tomonidan shafqatsizlarcha tugatilgan va jadidchilik harakatining faollari keyinchalik 1930-yillardagi qatag‘on (repressiya) yillarida «xalq

dushmani» tamg‘asi bilan jismonan yo‘q qilingan bo‘lsa-da, ularning g‘oyalari o‘lmadi. Jadidlar asos solgan milliy uyg‘onish, istiqlol va ozodlik g‘oyalari XX asr oxirida o‘z mevasini berdi va bugungi mustaqil O‘zbekiston Respublikasining ma’naviy, madaniy va huquqiy asoslaridan biriga aylandi. Jadidlar merosini chuqur o‘rganish va ularning davlatchilik borasidagi intilishlarini tadqiq etish bugungi kunda ham o‘zining dolzarbligini yo‘qotmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoiylik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 400 b.
2. Alimova D.A. Jadidchilik fenomeni: tarixiy tahlil, g‘oyaviy evolyutsiya va tarixiy xotira. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 256 b.
3. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2008. – 320 b.
4. Behbudiy Mahmudxo‘ja. Tanlangan asarlar. Ikki jildlik. – Toshkent: Ma’naviyat, 1999.
5. Ergashev S. Turkiston jadidlari va milliy davlatchilik kurashi. – Toshkent: Fan, 2010. – 180 b.
6. Cho‘kayev M. Istiqlol jallodlari (1917 yil xotiralari). – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot, 1992. – 96 b.
7. Rajabov Q. Turkiston Muxtoriyati vazirlari va milliy majlis a'zolari tarixi. – Toshkent: Bodomzor invest, 2015. – 120 b.